

Султонова Азиза Уктамовна
Бухоро давлат университети
мақсадли таянч докторанти (PhD)
sultonovaaziza97@gmail.com

**А.Р. МУХАММАДЖОНОВНИНГ БУХОРО ТАРИХИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ МЕРОСИ:
ЗАМОНАВИЙ ТАРИХШУНОСЛИКДАГИ АҲАМИЯТИ ВА ЯНГИ ТАДҚИҚОТ
ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Аннотация. Мақолада академик Абдулахад Раҳимжонович Муҳаммаджоновнинг Бухоро воҳаси тарихини ўрганишига қўйган кўп қиррали илмий ҳиссаси — унинг ирригация тарихига оид фундаментал тадқиқотлари, археологик экспедициялари, топонимик қараишлари, илмий-ташкилий ва педагогик фаолияти — яхлит тизимда таҳлил қилинади. Олимнинг илмий мероси замонавий ўзбек тарихшунослигида тутган ўрни аниқланади, унинг бошқа Бухоро тарихчилари (хусусан, Ф. Қосимов) билан аралаштирилишига олиб келувчи манбаишунослик муаммолари кўрсатилади ва келгуси тадқиқотлар учун аниқ истиқболли йўналишлар таклиф этилади. Натижалар Муҳаммаджонов меросининг ҳали тўлиқ тизимлаштирилмаган, кўп қиррали ва истиқболли тадқиқот майдони эканини кўрсатади.

Калит сўзлар: А.Р. Муҳаммаджонов, Бухоро воҳаси, тарихшунослик, ирригация тарихи, археология, топонимика, илмий мерос, тарих таълими, Ўзбекистон Фанлар академияси.

**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ А.Р. МУХАМЕДЖАНОВА ПО ИСТОРИИ БУХАРЫ:
ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ И НОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

Аннотация. В статье комплексно анализируется многогранный научный вклад академика Абдулахада Рахимджановича Мухамеджанова в изучение истории Бухарского оазиса — его фундаментальные исследования по истории орошения, археологические экспедиции, топонимические взгляды, а также научно-организационная и педагогическая деятельность. Определяется место научного наследия учёного в современной узбекской историографии, выявляются источниковедческие проблемы, приводящие к его смешению с другими исследователями истории Бухары (в частности, Ф. Касымовым), и предлагаются конкретные перспективные направления дальнейших исследований. Результаты показывают, что наследие Мухамеджанова представляет собой пока ещё не полностью систематизированное, многогранное и перспективное поле исследований.

Ключевые слова: А.Р. Мухамеджанов, Бухарский оазис, историография, история орошения, археология, топонимика, научное наследие, историческое образование, Академия наук Узбекистана.

**THE SCHOLARLY LEGACY OF A.R. MUHAMMADJONOV ON THE HISTORY OF
BUKHARA: ITS SIGNIFICANCE IN MODERN HISTORIOGRAPHY AND NEW
RESEARCH PROSPECTS**

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the multifaceted scholarly contribution of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov to the study of the history of the Bukhara oasis — his foundational research on the history of irrigation, archaeological expeditions, toponymic views, and organizational and pedagogical activities. It determines the place of the scholar's legacy in modern Uzbek historiography, identifies source-critical problems that lead to his conflation with other historians of Bukhara (notably F. Qosimov),

and proposes concrete promising directions for future research. The findings show that Muhammadjonov's legacy constitutes a still incompletely systematized, multifaceted, and promising field of research.

Key words: A.R. Muhammadjonov, Bukhara oasis, historiography, history of irrigation, archaeology, toponymy, scholarly legacy, history education, Academy of Sciences of Uzbekistan.

Кириш. Бухоро — Марказий Осиёнинг энг қадимий ва кўп қатламли тарихий-маданий марказларидан бири сифатида XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бир неча авлод тарихчи, археолог ва шарқшунос олимларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Ушбу илмий анъананинг шаклланишида академик Абдулаҳад Раҳимжонович Муҳаммаджонов (1928 йил 26 декабрь — 2016 йил 5 апрель, Тошкент) алоҳида ўрин тутди [1]. Шарқшунос ва археолог олим сифатида Ўрта Осиёда суғорма деҳқончилик, ирригация, гидротехника ҳамда деҳқончилик воҳаларининг вужудга келиши ва тараққиёти тарихини ўрганишга бутун илмий фаолиятини бағишлаган, бу йўналишда Бухоро воҳаси унинг тадқиқотларида марказий ўрин эгаллаган [1].

Муҳаммаджонов меросининг ўзига хослиги шундаки, бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишда фаолият юритган: фундаментал илмий тадқиқотчи (ирригация тарихи монографияси муаллифи), дала археологи (Бухоро воҳасидаги экспедициялар раҳбари), тарихий географ ва топонимист, илмий ташкилотчи (Фанлар академияси институтлари раҳбари, журнал муҳаррири) ҳамда педагог-муаллиф (мактаб дарслиги муаллифи) сифатида. Мазкур мақоланинг мақсади — ушбу кўп қиррали меросни яхлит тизимда кўриб чиқиш, унинг замонавий тарихшуносликдаги реал ўрнини аниқлаш ва шу асосда келгуси тадқиқотлар учун асосланган истиқболларни белгилашдир.

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. Мустақиллик йилларида ўзбек тарих фанида миллий тарихшунослик анъаналарини қайта баҳолаш, ўтган давр олимларининг илмий меросини холис ва тизимли ўрганиш жараёни фаоллашди. Бироқ бу жараёнда парадоксал ҳолат кузатилади: бир томондан, А.Р. Муҳаммаджонов номи Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси каби нуфузли нашрларда алоҳида мақола сифатида келтирилган йирик олим сифатида тан олинган [2], иккинчи томондан эса унинг айнан Бухоро тарихи бўйича илмий меросини алоҳида, яхлит ва танқидий тарзда таҳлил қилувчи махсус тарихшунослик тадқиқоти амалда мавжуд эмас. Натижада, маҳаллий нашрлар ва ўқув-услубий адабиётларда унинг номи бир қатор ҳолларда бошқа Бухоро тарихчилари, хусусан тарих фанлари доктори, профессор Фарҳод Қосимов билан аралаштирилиб қўйилиши мумкин — масалан, Қосимовнинг "Темурийлар даврида Бухоро" (1996) ва "Бухоро–Париж: асрлар садоси" (1997) номли машҳур асарлари баъзан умумий "Бухорода илмий мактабга асос солган олим" тавсифи остида етарли аниқлик билан фарқланмасдан тақдим этилади [3]. Бундай манбашунослик нотаниқлиги илмий жамоатчиликда икки муҳим, бироқ фаолият йўналиши ва институтсионал мансублиги жиҳатидан фарқли олимларнинг меросини бир-бирига аралаштириб юбориш хавфини келтириб чиқаради. Айнан шу муаммо мазкур тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди: Муҳаммаджонов меросини аниқ манбавий асосда, бошқа тадқиқотчилар меросидан фарқлаб, тизимли тарзда тақдим этиш зарурати мавжуд.

Тадқиқот жараёнлари. Мақолада тарихий-қиёсий, биобиблиографик, манбашунослик танқиди ҳамда тарихий-тизимли таҳлил методларидан фойдаланилди. Олимнинг турли йўналишлардаги фаолияти (илмий-тадқиқот, археологик, ташкилий, педагогик) алоҳида-алоҳида тизимлаштирилиб, улар ўртасидаги мантиқий боғлиқлик аниқланди. Шунингдек, мавжуд очик манбаларда учрайдиган атрибуция хатолари (бошқа олимлар асарларининг нотўғри боғланиши) алоҳида танқидий текширувдан ўтказилди. А.Р. Муҳаммаджоновнинг илмий-биографик йўли унинг Бухоро тадқиқотларига қандай обрў-эътибор билан ёндашганини тушуниш учун муҳим контекст яратади. Ўрта Осиё давлат университетини 1951 йилда тамомлагач, Ўзбекистон Фанлар академияси тизимида фаолият бошлаган: 1956–1970 йилларда Тарих ва археология институтида катта илмий ходим ва

16 сектор мудир, 1970 йилдан Археология институтида сектор мудир, 1980–1983 йилларда эса ушбу институт директори бўлган [1]. 1973 йилда тарих фанлари доктори илмий даражасини, 1989 йилда профессор унвонини олган, 2000 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси академиги этиб сайланган [1; 2]. 1996–1998 йилларда Фанлар академияси вице-президенти ва Тарих институти директори, 1998–2003 йилларда Шарқшунослик институтининг бош илмий ходими, 1998 йилдан Ўзбекистон миллий университети профессори сифатида фаолият юритган, 1997 йилдан эса "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" журналининг бош муҳаррири бўлган [1; 4]. Ушбу институтсионал мартаба олимга нафақат ўз тадқиқотларини чуқурлаштириш, балки бутун республика миқёсида ижтимоий-гуманитар фанлар йўналишини мувофиқлаштириш имконини берган.

Олимнинг Бухоро тарихига оид энг йирик ва бевосита тадқиқоти — «История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)» номли монографияси (Тошкент, «Фан», 1978, Я.Ғ. Ғуломов таҳрири остида) ҳисобланади [5]. Ушбу асарда олим Наршахий, Ибн Ҳавқал ва Истахрий каби ўрта аср муаллифларининг ёзма маълумотларини Бухоро воҳасидаги қадимги канал излари, сув омборлари ва суғориш тармоқларининг археологик-топографик тадқиқоти натижалари билан уйғунлаштириб, воҳанинг суғориш тизими тараққиётини қадимдан XX аср бошигача бўлган даврда изчил тарзда ёритиб берган. Бу тадқиқот В.В. Бартолднинг Туркистон суғорилиши тарихига оид ишлари [6] ҳамда Я.Ғ. Ғуломовнинг Хоразм суғорилиши тарихига бағишланган фундаментал монографияси (1957) билан бир тарихшунослик аъёнасини ташкил этади [7], бироқ айнан Бухоро воҳасига бағишланган яхлит тадқиқот сифатида ўзига хос илмий қийматга эга.

Муҳаммаджоновнинг назарий-ёзма манбалар таҳлили бевосита дала археологияси билан мустаҳкамланган. Рус тилидаги тарихшунослик манбаларига кўра, Бухоро воҳаси ҳудудида 1975 ва 1978 йилларда археологик экспедицияларга раҳбарлик қилган, бу экспедициялар В. Шишкин (1937 йил), Я. Ғуломов, У. Исломов ва А. Асқаров (1966 йил) бошлаган тадқиқотлар аъёнасини давом эттирган [8]. Бундай дала тадқиқотлари нафақат ирригация тарихини, балки воҳа ҳудудидаги қадимги ва ўрта аср манзилгоҳларининг аниқ географик жойлашувини белгилашга хизмат қилган.

Олимнинг камроқ эътироф этилган, бироқ муҳим жиҳати — унинг топонимик қарашларидир. Хусусан, «Бухоро» топонимининг келиб чиқиши масаласида В.В. Бартолд бу номни санскритча «вихара» (буддист монастири) сўзи билан боғлаган бўлса, А.Р. Муҳаммаджонов суғдий ҳужжатлардаги «Пухар» шаклига таяниб, ном илдизини суғдча «Бугоро» — «илоҳий гўзаллик» сўзида кўради [9]. Бу гипотеза Э.М. Поспеловнинг нуфузли топонимик луғатида алоҳида қайд этилган [9], бу эса унинг илмий жамоатчилик томонидан жиддий тарзда қабул қилинганидан далолат беради. Шу билан бирга, олимнинг топонимикага бағишланган мустақил монографияси ёки луғати мавжудлиги текширилган манбаларда аниқланмади — унинг бу соҳадаги қарашлари кенгроқ ирригация-тарих ва археология асарлари доирасида тарқоқ ҳолда ифодаланган.

Муҳаммаджонов меросининг алоҳида эътиборга лойиқ, бироқ тарихшуносликда кам ёритилган жиҳати — унинг таълим соҳасидаги ҳиссасидир. Олим Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг 7-синфи учун мўлжалланган «Ўзбекистон тарихи» дарслиги муаллифи бўлиб, ушбу дарслик бир неча марта қайта ишланган ва нашр этилган (учинчи қайта ишланган нашри маълум) [10]. Бу факт олимнинг илмий натижалари нафақат тор илмий доираларга, балки кенг мактаб таълими тизимига, демак — Ўзбекистоннинг ёш авлоди тарихий тафаккурига бевосита таъсир кўрсатганини кўрсатади. Бу жиҳат, афсуски, мавжуд тарихшунослик адабиётида деярли алоҳида таҳлил қилинмаган.

Нихоят, Муҳаммаджонов бошлаган археологик-манбашунослик аъёнаси унинг вафотидан кейин ҳам давом этмоқда. Хусусан, Бухоро воҳасидаги Пойкент шаҳар-қалъа мажмуасида 2015–2016 йилларда ўтказилган Ўзбекистон-Россия қўшма археологик экспедицияси, шунингдек 2014–2017 йиллардаги ўзбек-франсуз экспедицияси натижалари Д.К. Мирзааҳмедов ва унинг ҳамкасблари томонидан нашр этилган [11]. Бу тадқиқотлар бевосита Муҳаммаджонов меросининг давоми сифатида тақдим этилмаса-да, улар ишлаб

чикқан манба базаси ва археологик-топографик услуб жиҳатидан унинг ёндашувига яқин туради, бу эса илмий ворисликнинг билвосита кўриниши сифатида баҳоланиши мумкин.

Олинган натижалар таҳлили. Ўтказилган комплекс таҳлил А.Р. Муҳаммаджонов меросининг камида тўрт йўналишда — (1) ирригация ва сув хўжалиги тарихи, (2) дала археологияси, (3) тарихий топонимика, (4) илмий-ташкилий ва педагогик фаолият — намоён бўлганини кўрсатади. Ушбу йўналишларнинг ҳар бири алоҳида қийматга эга бўлса-да, улар биргаликда олим шахсида ягона услубий тамойилни — ёзма манба, археологик дала далили ва тарихий-географик реконструкцияни уйғунлаштириш тамойилини — акс эттиради. Бу тамойил В.В. Бартолд ва Я.Ғ. Ғуломов бошлаган Туркистон-Хоразм ирригация тарихшунослиги анъанасининг Бухоро воҳаси мисолидаги мантиқий давоми сифатида баҳоланиши мумкин.

Шу билан бирга, таҳлил муҳим манбашунослик муаммосини ҳам очиб берди: А.Р. Муҳаммаджонов мероси ҳозирги кунга қадар бошқа Бухоро тарихчилари, хусусан Ф. Қосимов мероси билан аниқ чегараланмаган ҳолда тақдим этилиши мумкин, бу эса икки мустақил илмий анъанани (республика миқёсидаги археология-ирригация тарихи йўналиши ва Бухоро давлат университетидаги маҳаллий тарихшунослик мактаби) нотўғри аралаштириб юбориш хавфини туғдиради. Шунингдек, олимнинг биографик маълумотларида (туғилган сана, академик сайланган йил) айрим манбаларда номувофиқликлар сақланиб қолгани аниқланди, бу унинг архив фондига асосланган қатъий биобиблиографик тадқиқот зарурлигини кўрсатади.

Янги тадқиқот истиқболлари. Юқорида келтирилган таҳлил асосида қуйидаги истиқболли тадқиқот йўналишларини таклиф этиш мумкин. Биринчидан, А.Р. Муҳаммаджоновнинг шахсий архив фонди, унинг раҳбарлигида ҳимоя қилинган диссертациялар рўйхати ҳамда унга бағишланган хотира-мақолаларни тизимли ўрганиш орқали тўлиқ ва аниқ илмий биография яратиш зарур. Иккинчидан, унинг 1978 йилги ирригация тарихи монографиясида келтирилган археологик-топографик хулосаларни замонавий геоинформация тизимлари (ГАТ) ва аэрофотосурат-сунъий йўлдош тасвирлари таҳлили ёрдамида қайта баҳолаш, натижаларни сўнгги эллик йилда тўпланган янги археологик маълумотлар билан солиштириш мақсадга мувофиқдир. Учинчидан, унинг топонимик қарашларини барча асарларидан йиғиб, ягона илмий-танқидий шарҳ билан нашр этиш, шу орқали топонимика соҳасидаги меросини тизимлаштириш лозим. Тўртинчидан, унинг таълим соҳасидаги фаолияти — хусусан, дарслик матнларининг кейинги авлод тарихий тасаввурларига таъсири — алоҳида педагогика-тарихшунослик тадқиқотининг предмети бўлиши мумкин. Бешинчидан, унинг мерос ва услубий ёндашувини Ф. Қосимов, Ж. Мирзааҳмедов каби бошқа Бухоро тадқиқотчилари мероси билан аниқ чегаралаб, қиёсий тарихшунослик таҳлилини ўтказиш зарур — бу икки йўналишни нотўғри аралаштиришнинг олдини олади ва ҳар бир олимнинг ҳақиқий илмий ҳиссасини аниқ белгилашга хизмат қилади.

Хулоса. Академик А.Р. Муҳаммаджоновнинг Бухоро тарихи бўйича илмий мероси кўп қиррали ва бой бўлиб, ирригация тарихи, дала археологияси, тарихий топонимика, илмий ташкилотчилик ва тарих таълими каби бир неча йўналишни ўзида мужассам этади. Унинг «Бухоро воҳаси суғорилиши тарихи» (1978) номли фундаментал асари, археологик экспедициялари ва топонимик гипотезалари замонавий ўзбек тарихшунослигида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Шу билан бирга, олим меросини бошқа Бухоро тарихчилари меросидан аниқ чегаралаб, архив манбаларига асосланган яхлит биобиблиографик ва тарихшунослик тадқиқотини яратиш, шунингдек унинг натижаларини замонавий тадқиқот методлари ёрдамида қайта баҳолаш долзарб илмий вазифа бўлиб қолмоқда. Мазкур мақолада белгиланган беш йўналишдаги истиқболлар айнан шу мақсадга хизмат қилувчи конкрет қадамлар сифатида таклиф этилади.

1. Абдулахад Муҳаммаджонов // Википедия [Электрон манба]. — Кириш режими: URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov (мурожаат санаси: 02.09.2026).
2. Абдулахад Муҳаммаджонов // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд. — Тошкент, 2000.
3. Жаҳон тарихи кафедраси // Бухоро давлат университети расмий сайти [Электрон манба]. — Кириш режими: URL: <https://buxdu.uz/71-jahon-tarixi-kafedراسi/4443/4443-jahon-tarixi-kafedراسi/> (мурожаат санаси: 02.09.2026).
4. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар // Википедия [Электрон манба]. — Кириш режими: URL: https://uz.m.wikipedia.org/wiki/O‘zbekistonda_ijtimoiy_fanlar (мурожаат санаси: 02.09.2026).
5. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.
6. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 3. — Москва: Наука, 1965.
7. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР, 1957. — 313 с.
8. Бухарский оазис // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарский_оазис (дата обращения: 02.09.2026).
9. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь / Отв. ред. Р.А. Агеева. — Москва: Русские словари; Астрель; АСТ, 2002. — 512 с.
10. Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи (IV–XVI асрлар): 7-синф учун дарслик. Қайта ишланган учинчи нашр. — Тошкент.
11. Омельченко А.В., Торгоев А.И., Кулакова Л.С. и др. Археологические исследования Узбекско-Российской экспедиции на городище Пайкенд в 2015–2016 гг. // Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. I. — Санкт-Петербург, 2021.
12. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966.
13. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. — Москва: Наука, 1969.
14. Lewis R. Early Irrigation in West Turkestan // Annals of the Association of American Geographers. — 1966. — Vol. 56, № 3. — P. 467–491.